

Krzysztof Rogatka, Przemysław Ciesiołka

ODNOWA MIAST W KONTEKŚCIE REWITALIZACJI A DZIEDZICTWO KULTUROWE

Abstract

URBAN RENEWAL IN THE CONTEXT OF REVITALISATION VERSUS CULTURAL HERITAGE

The dynamics of socio-economic changes has brought a number of changes and significantly influenced space in recent times. Cities are growing and occupying new areas. Spontaneous and unplanned urbanization is often the sign of our times. Chaotic appropriation of space has become a problem both in Poland and in the world. Therefore, in space management it is important to pay attention to areas that can be reused in the process of revitalization. The purpose of this article is to analyze the concept of revitalization in the context of the functional changes that took place in cities in the past centuries, with a particular emphasis on postindustrial areas in Poland. Additionally, the question of whether revitalization is an opportunity to preserve and protect cultural heritage is discussed.

SŁOWA KLUCZE: miasto, rewitalizacja, industrializacja, dziedzictwo kulturowe, tożsamość miejsca

KEY WORDS: city, revitalisation, industrialisation, cultural heritage, place identity

Wstęp

Dynamika przemian społeczno-gospodarczych ostatnich czasów implikuje wiele zmian i znacząco oddziałuje na przestrzeń. Miasta zajmują nowe tereny, rozrastają się, a żywiołowa i często nieplanowana urbanizacja jest *signum temporis* obecnych czasów. Chaotyczne zawłaszczanie przestrzeni stało się problemem zarówno w Polsce, jak i na świecie, zatem w gospodarowaniu przestrzenią należy zwrócić uwagę na tereny, które można wykorzystać po raz kolejny, w odmienny sposób, czyli poddać procesowi rewitalizacji. Celem niniejszego artykułu jest analiza koncepcji rewitalizacji w kontekście przemian funkcjonalnych, które zaszły w miastach w ostatnich czasach, ze szczególnym uwzględnieniem terenów poprzemysłowych w Polsce. Au-

tor zwraca ponadto uwagę na rolę procesu w zachowaniu i ochronie dziedzictwa kulturowego.

Wprowadzenie

Intensywne przemiany, które rozpoczęły się w Polsce po roku 1989, wraz ze zmianą systemu gospodarczego z nakazowo-rozdzielczego na nowe formy gospodarki rynkowej, spowodowały, że przestrzeń stała się dobrem rynkowym, a jej cena została urealniona. Rozpoczęła się dynamiczna walka o przestrzeń, głównie w miastach i ich bezpośrednim otoczeniu, której głównymi aktorami są inwestorzy, samorządy lokalne oraz mieszkańcy. Bezplanowy rozwój miast, zabudowywanie przestrzeni oraz postępująca dewastacja środowiska naturalnego powoduje wiele problemów gospodarczych, społecznych, kulturowych oraz funkcjonalnych. W ostatnich latach problemy miast nie tylko narastały, ale zaczęły występować w nowej postaci. Ośrodki miejskie zajmują coraz to nowe tereny, rozlewają się na tzw. *greenfield*, kształtowane są chaotycznie i bez spójnej wizji. To proces niekorzystny, przynoszący straty zarówno ludziom, jak i środowisku. Warto zatem zwrócić uwagę na tereny, które w miastach można wykorzystać powtórnie w ramach recyklingu przestrzeni, aby zapobiec nadmiernemu rozrostowi miast. Celem niniejszego artykułu jest analiza koncepcji rewitalizacji w kontekście przemian funkcjonalnych, które zaszły w miastach w ostatnich czasach, ze szczególnym uwzględnieniem terenów poprzemysłowych w Polsce. Autor zadał sobie pytania: dlaczego niektóre tereny w mieście poddaje się odnowie oraz czy rewitalizacja jest szansą na zachowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego?

Rozwój i przekształcenia funkcjonalne miast

Jacqueline Beaujeu-Garnier i Georges Chabot¹ uważają miasto za skupisko ludzi, dla których źródłem utrzymania jest praca niezwiązana z rolnictwem – przede wszystkim handel i przemysł. Miasta istnieją już kilka tysięcy lat, powstawały w długim procesie kształtowania się struktur społecznych i odpowiadających im form przestrzennych. Rozwijały się wraz z podziałem pracy na zajęcia rolnicze i pozarolnicze oraz w wyniku wzrostu produktywności rolnictwa, które stawało się zdolne do wytworzenia nadwyżek żywności².

W budowie i rozwoju miast wyróżnić należy kilka ważnych stadiów, a morfologia miasta jest pewnym odzwierciedleniem etapu rozwoju i sposobu ukształtowania przestrzeni miejskiej. Najbardziej powszechna jest funkcja mieszkalna miasta,

¹ J. Beaujeu-Garnier, G. Chabot, *Zarys geografii miast*, Warszawa 1971.

² B. Jałowicki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006.

nazywana rezydencjonalną. Pozostałe funkcje, np. obronna, produkcyjna (przemysłowa) czy administracyjna, występowały w różnym natężeniu w zależności od momentu historii, potrzeb oraz wzorców kulturowych społeczności, które zamieszkiwały dany obszar.

W starożytności miasta, tworząc sieć osadniczą, wyznaczały pewien krąg oddziaływania cywilizacyjnego. Miasta starożytnego świata w swej morfologii ukazują ponadto złożoność społeczeństwa, które podzielone było na klasy, kasty i warstwy, a ich hierarchiczną organizację widać dziś w śladach budynków użyteczności publicznej, pałaców, świątyń i dzielnic mieszkaniowych, które odnajdują archeologowie^{3,4}.

Kolejnym ważnym etapem w dziejach rozwoju miast było średniowiecze, kiedy to miasto stało się sprawnie działającym organizmem, pełniącym różnorakie funkcje i obsługującym tereny sąsiednie, czyli swoje bezpośrednie strefy wpływu. Zasięg transportu i możliwości produkcyjne rolnictwa wyznaczały sieć miast, które charakteryzowały się mocno zaznaczoną funkcją obronną (zamek, mury, baszty, fosa), posiadały one ponadto regularny układ ulic, z centralnie położonym rynkiem, pełniącym funkcje reprezentacyjne. Kolejne epoki, renesans i barok, nie przyniosły radykalnych zmian w strukturze i funkcjonowaniu miast. Pojawiły się jedynie pewne koncepcje, studia i idee na temat miast idealnych, utopijnych, miast innych od istniejących czy innowacyjnych w kształcie, wyglądzie i funkcji. Jednym z takich przykładów była wizja nierealnego założenia miejskiego, zaproponowana przez Thomasa More'a w roku 1515, a opisana w traktacie pt. *Utopia* (por. il. 1).

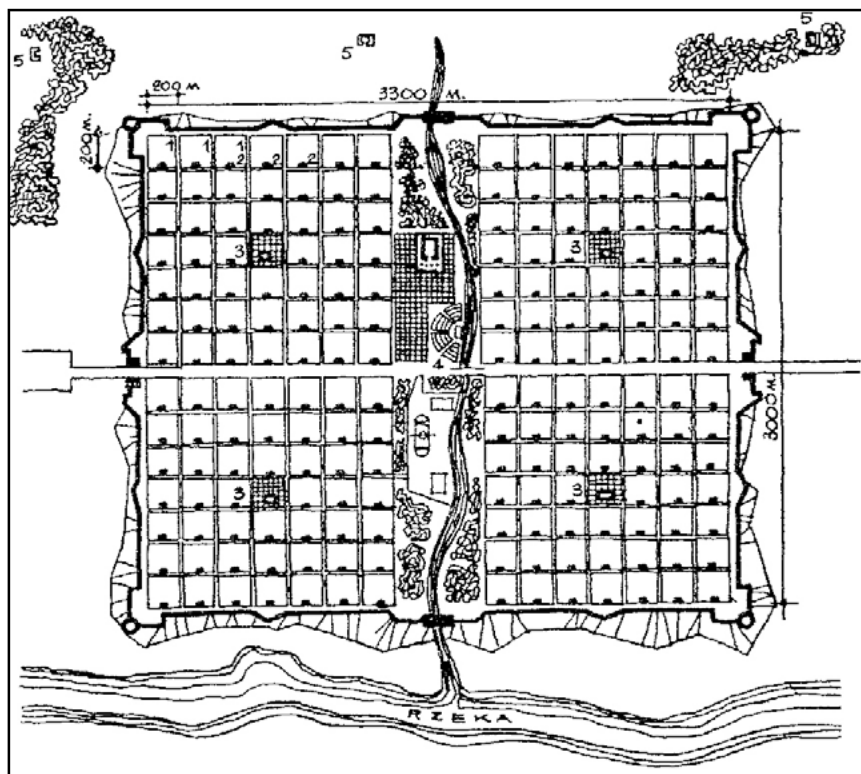
Należy stwierdzić, że zasadnicze zmiany w morfologii i układzie przestrzennym miast pojawiły się wtedy, gdy została w nich ulokowana funkcja przemysłowa połączona ze składowo-magazynową, czyli rozpoczęła się industrializacja (ang. *industry* – przemysł). Epoka przemysłowa zainicjowana została w Anglii w XVIII wieku, a przełom wieku XVIII i XIX to przejście od rzemiosła do produkcji mechanicznej, czyli do przemysłu fabrycznego.

Istotne jest, że wraz z pojawieniem się funkcji przemysłowej zmieniła się struktura przestrzenna, funkcjonalna, a także społeczna miasta oraz rozpoczął się wielowymiarowy procesy urbanizacji: demograficznej, przestrzennej, ekonomicznej, społecznej, a co za tym idzie – także kulturowej. Intensywny rozwój przemysłu w miastach powodował zajmowanie terenów przez fabryki, zakłady, magazyny, składy i manufaktury oraz implikował gwałtowny napływ ludności do miast. W XIX wieku miasto stało się mozaiką obszarów przemysłowych oraz terenów mieszkalnych przeznaczonych dla osób, które znalazły zatrudnienie w przemyśle. Dodatkowo funkcja przemysłowa generowała rozwój usług, administracji czy handlu, więc jej rola była wielopłaszczyznowa. Należy stwierdzić zatem, że przemysł odcisnął na przestrzeni miejskiej nieodwracalne piętno⁵.

³ H. Frey, *Designing the City – Towards a more sustainable urban form*, London 1999.

⁴ P. Ciesiołka, *Finansowanie rozwoju miast z funduszy europejskich na rzecz rewitalizacji na przykładzie projektów zrealizowanych w Wielkopolsce* [w:] M.E. Sokołowicz (red.), *Miasta i regiony wobec współczesnych wezwań*, Łódź 2009, s. 167–174.

⁵ B. Jałowicki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006.

Il. 1. Plan stolicy Utopii – Amaurote, rok 1516

1) filarch, 2) pałac, 3) plac rynkowy, 4) centrum miasta, 5) szpital

Źródło: B. Jałowicki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006

Już po pierwszej wojnie światowej, a w szczególności po drugiej, zwrócono większą uwagę na zagadnienie relacji między kosztami produkcji, zyskiem a kosztami pracy. Rozwój komunikacji, nowe formy transportu, zmiany technologiczne, postęp naukowo-techniczny, a także rosnąca wrażliwość proekologiczna – wszystko to spowodowało przeniesienie przemysłu na tereny peryferyjne miast, najczęściej w pobliżu głównych arterii komunikacyjnych. Nowa sytuacja znacząco zmieniła przemysłowe ośrodki europejskie, w tym także polskie. Pojawił się kryzys oraz problemy związane z sektorem wydobywczym, metalurgicznym, metalowym, maszynowym i włókienniczym, który, po okresie intensywnego rozwoju w realiach socjalistycznych, okazał się niedostosowany do dynamicznie zmieniających się uwarunkowań społeczno-gospodarczych.

Dlatego też w Polsce po roku 1989 rozpoczęto budowanie nowej rzeczywistości, w której na znaczeniu zyskały usługi, ustabilizował się rynek artykułów konsump-

cyjnych, pojawił się znaczący kapitał zagraniczny oraz rozwinęła się sfera bankowa. Wprowadzone reformy miały duży wpływ na całokształt procesów transformacji społecznoustrojowej. Pojawiły się także nowe formy przemysłu, np. opartego na wiedzy (GOW) czy typu high-tech, który wymaga innego otoczenia i potrzebuje innych struktur niż przemysł w klasycznym tego słowa znaczeniu – ziemia, praca, kapitał czy zasoby kopalne straciły na znaczeniu. Dzięki postępowi w nauce, technice i technologii nastąpił rozwój gospodarki opartej na innowacyjności, technologiach informacyjno-komunikacyjnych oraz na kapitale społecznym⁶.

Dodać należy, że industrializacja była nieuchronnym czynnikiem inicjującym procesy urbanizacji i rozwoju. Idąc dalej w rozważaniach, można stwierdzić, iż koegzystencja industrializacji i urbanizacji spowodowała, że głównym czynnikiem miastotwórczym była lokalizacja i rozwój zakładów przemysłowych. Jednak w ostatnich dekadach to informatyzacja i komunikacja „zglobalizowały” szeroko rozumianą działalność ludzką, doprowadzając do zmiany gospodarczych paradygmatów⁷. Globalizacja, wysoka technika i tzw. nowa gospodarka zmieniły rolę tradycyjnych czynników lokalizacji – spadło znaczenie odległości fizycznej, a wzrosła rola „miękkich” i instytucjonalnych czynników lokalizacji oraz rozwoju. Obecnie gospodarka znajduje się w epoce postindustrialnej, a rola przemysłu nabrała zupełnie innego, nowego znaczenia⁸. Kryzys, który nastąpił w latach osiemdziesiątych minionego wieku w Polsce, przyniósł zamknięcie zakładów i fabryk, pozostawiając w przestrzeni miasta opuszczone obiekty przemysłowe, a także kolejowe, wojskowe, najczęściej z rozległymi terenami wokół nich, które stanowią dziedzictwo i świadectwo dawnych czasów. Dodać trzeba, iż obszary poprzemysłowe można rozumieć jako tereny, które przestały być miejscem produkcji przemysłowej lub przestały pełnić wobec niej funkcje pomocnicze. Natomiast szersze rozumienie tego pojęcia obejmuje także tereny zdegradowane przez działalność przemysłu. W języku angielskim określa się je jako *derelict industrial land*, a w języku francuskim – *friches industriel-*

⁶ Z. Chojnicki, T. Czyż, *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*, Poznań 2006; Z. Chojnicki, T. Czyż, *Gospodarka oparta na wiedzy w regionach metropolitalnych i aglomeracjach miejskich w Polsce* [w:] T. Marszał (red.), *Rola polskich aglomeracji wobec wyzwań Strategii Lizbońskiej*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN, t. CXX, Warszawa 2008, s. 74–95; T. Stryjakiewicz, *Regiony kreatywnej wiedzy – zarys międzynarodowego projektu badawczego ACRE* [w:] T. Stryjakiewicz, T. Czyż (red.), *O nowy kształt badań regionalnych w geografii i gospodarce przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, 237, Warszawa 2008, s. 129–146.

⁷ K. Rogatka, M. Sylla, *Urban sprawl versus compact city in the context of spatial policy*, Studia Humanistyczne AGH 2015, nr 14/4, s. 15–25, <http://dx.doi.org/10.7494/human.2015.14.4.15> [dostęp: 1.02.2016].

⁸ W. Siemiński, *Efekty zrealizowanych projektów rewitalizacyjnych* [w:] W. Siemiński, T. Topczewska (red.), *Rewitalizacja miast w Polsce przy wsparciu funduszami UE w latach 2004–2008*, Warszawa 2009, s. 60–93; I. Sagan, *Miasto – scena konfliktów i współpracy*, Gdańsk 2000; W. Skrobot, *Historyczne uwarunkowania rozwoju przemysłu. Rewolucja przemysłowa i jej wpływ na rozwój miast* [w:] J. Gleisenstein, J. Hess, M. Kalinowska, K. Kowal-Stamm (red.), *Recycling przestrzeni, zagospodarowanie terenów poprzemysłowych i pomilitarnych*, Słubice 2002, s. 9–13; J.J. Parysek, T. Stryjakiewicz, *Globalny a lokalny wymiar badań geograficzno-ekonomicznych* [w:] Z. Chojnicki (red.), *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Poznań 2004, s. 95–103.

les, co przetłumaczyć należy jako odłogi przemysłowe⁹. Można także wyróżnić tereny oddziaływania przemysłu, czyli takie obszary, gdzie możliwe są skutki społeczne, ekonomiczne i przestrzenne wycofania się z działalności przemysłowej¹⁰. Pewnym dziedzictwem kapitalizmu, spadkiem po socjalizmie i epoce intensywnego uprzemysłowienia jest między innymi bardzo dobra lokalizacja dawnych terenów industrialnych, położonych w korzystnym układzie przestrzenno-strukturalnym, wyposażonych w infrastrukturę i łatwo dostępnych dla mieszkańców. Dlatego też procesami powszechnymi stały się: rewitalizacja, restrukturyzacja i ponowne wykorzystanie m.in. obszarów poprzemysłowych na inne cele, czyli swoisty recykling przestrzeni. Eskalacja tego typu zjawisk nastąpiła w latach osiemdziesiątych XX wieku, kiedy to w wyniku zmian polityczno-gospodarczych, a co za tym idzie – gwałtownej deindustrializacji, liczba terenów poprzemysłowych wzrosła do tego stopnia, że stała się ważnym problemem planowania przestrzennego i polityki wielu miast w Polsce. Wydaje się zatem, że odpowiedzią na „nowe życie” terenów poprzemysłowych może być ich odnowa przeprowadzona zgodnie z założeniami procesu rewitalizacji.

Rewitalizacja – ujęcie teoretyczne

Wiele jest pojęć, które odnoszą się do procesów naprawczych, zwiększających aktywność i atrakcyjność oraz jakość terenów wyżej opisanych. I tak, restrukturyzacja to pojęcie ekonomiczne, ogólne, związane z transformacją systemową w gospodarce, a dotyczące pewnej przebudowy i przekształcenia w generalnym tego słowa znaczeniu. Ściśle związane z terenami zdegradowanymi jest pojęcie rewaloryzacji, która polega na przywróceniu istniejących kiedyś walorów, cech jakościowych, charakterystycznych dla danego obiektu czy fragmentu przestrzeni. Rewaloryzacja jest jednak działaniem w obrębie tej samej funkcji, a najczęściej dokonuje się w związku z funkcją mieszkaniową czy usługową. Ponadto o rewaloryzacji należy mówić w kontekście odnowy założenia parkowego, ogrodu lub zabytkowego parku, stanowiących elementy dziedzictwa kulturowego. Idąc dalej w rozważaniach, wymienić należy pojęcia szczegółowe i techniczne. Jednym z nich jest renowacja, rozumiana jako przywrócenie stanu poprzedniej świetności, dobrej kondycji w celu podniesienia jakości wybranego wycinka terenu. Z kolei w przypadku rehabilitacji poddajemy

⁹ B. Domański, *Tereny poprzemysłowe w miastach polskich – kierunki i bariery przekształceń* [w:] I. Jażdżewska (red.), *XIII konwersatorium wiedzy o mieście. Miasto postsocjalistyczne, organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, Łódź 2000, s. 139–143.

¹⁰ A. Starzewska-Sikorska, *Instrumenty zarządzania rewitalizacją zdegradowanych terenów poprzemysłowych oraz obszarów odnowy miejskiej*, Białystok 2007; K. Rogatka, *Urban revival in the polish specialist literature*, „Moravian Geographical Reports”, 2011, Vol. 19, No. 2, Brno 2011, s. 51–69; K. Rogatka, *Koncepcja rewitalizacji i zagospodarowania obszaru Starej Rzeźni Miejskiej w Toruniu* [w:] J. Skowronek (red.), *Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych*, t. IV, Katowice 2011, s. 205–216.

działaniom istniejącą już funkcję, dążąc do przywrócenia dawnej świetności w odniesieniu do architektury oraz, co istotne, do struktury społeczno-przestrzennej¹¹.

Rehabilitacja miejskiej przestrzeni społeczno-kulturowo-architektonicznej nazywana jest także reurbanizacją, w ramach której do najważniejszych działań zaliczyć należy:

- 1) zintensyfikowanie wykorzystania przestrzeni w mieście,
- 2) uzupełnienie niepełnych struktur,
- 3) właściwy dobór nowych funkcji,
- 4) odpowiedni standard modernizowanych obiektów, budynków i urzędzeń.

Reurbanizację można natomiast definiować jako skomplikowany i długotrwały proces, jako odnowę śródmieść, czyli proces optymalizacji warunków ekonomicznych, społecznych, środowiskowych, prawnych oraz budowlanych. Reurbanizacja traktowana w ten sposób to działanie zmierzające do zapewnienia przestrzeni do życia w centrum miasta – przy zachowaniu jego tożsamości i dziedzictwa kulturowego: materialnego, a także częściowo niematerialnego. Natomiast, według Jerzego J. Paryska¹², reurbanizacja w sensie przestrzennym polega na przeciwdziałaniu rozlewaniu się miast na zewnątrz, co przejawia się przemieszczaniem się ludności oraz podmiotów gospodarczych do centrum. W wyniku wyżej opisanego procesu następuje powtórna intensyfikacja zabudowy w centralnych częściach miast, czemu towarzyszą przekształcenia przestrzenno-strukturalne oraz szeroko rozumiane zmiany jakościowe zagospodarowywanych na nowo obszarów. Ponadto reurbanizacja jest procesem świadomym, planowanym i odwrótnym do niekorzystnej suburbanizacji, a polegającym na przyciągnięciu do miasta m.in. nowych inwestorów oraz ożywieniu obszarów, które przestały pełnić dawne funkcje. To zjawisko, z którym mamy do czynienia w każdym dużym polskim mieście – centrum staje się obszarem współwystępowania wielu nowych funkcji, co jest zgodne ze współczesnymi kierunkami planowania przestrzennego, polityki miejskiej i wytycznymi Unii Europejskiej w zakresie kształtowania obszarów miejskich¹³.

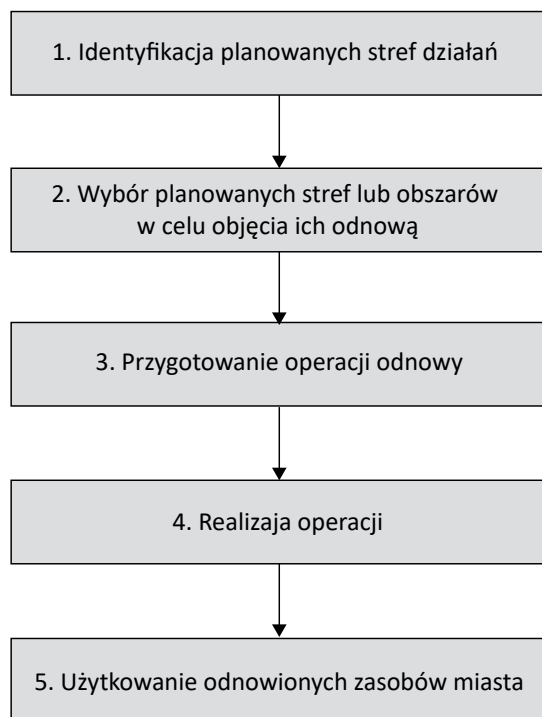
Zaznaczyć należy, że przez dziesiątki lat uwaga władz skoncentrowana była głównie na ratowaniu zabytkowej tkanki miast, a dopiero ostatnie lata ujawniły w Polsce konieczność podjęcia działań zmierzających do rehabilitacji czy restrukturyzacji blokowisk, terenów poprzemysłowych czy pomilitarnych. Proces ten został nazwany odnową miasta odbywającą się w ramach tzw. urbanistyki operacyjnej, któ-

¹¹ Z. Ziobrowski, *Bariery modernizacji i rozwoju miast – identyfikacja i pokonywanie*, Kraków 1998; S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Łódź 2001.

¹² J.J. Parysek, *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji* [w:] J.J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Poznań 2008, s. 261–286.

¹³ A. Jadach-Sepiolo, *Znaczenie rewitalizacji przestrzeni miejskiej w programowaniu rewitalizacji miast w Polsce* [w:] M. Madurowicz (red.), *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2010, s. 151–164; K. Rogatka, J. Biegańska, E. Grzelak-Kostulska, E. Cieślak, J. Chodkowska-Miszczuk, S. Środa-Murawska, *Revitalization as a part of the EU cohesion policy*, XVIII. Sborník přispěvků XVIII. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách, Brno 2015, s. 293–299.

rej jednym z elementów jest także ochrona dziedzictwa poprzemysłowego, a w szerszym rozumieniu także dziedzictwa kulturowego¹⁴. Schematyczne ujęcie procesu odnowy miast przedstawia il. 2.

Il. 2. Proces odnowy miast – ujęcie schematyczne

Źródło: D. Ptaszycka-Jackowska, *Odnowa miast – zarys problemu* [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Rewitalizacja, Rehabilitacja, Restrukturyzacja – odnowa miast*, Kraków 2000, s. 15–22

Ciekawe spojrzenie na zagadnienie rehabilitacji terenów poprzemysłowych przedstawił Tadeusz Stryjakiewicz¹⁵, który poruszył zagadnienie recyklingu przestrzeni w kontekście przemian przemysłu i nowych teorii lokalizacji. Ostatnio także w Polsce zagadnienie recyklingu przestrzeni, a zwłaszcza zagospodarowania terenów

¹⁴ D. Ptaszycka-Jackowska, *Odnowa miast – zarys problemu* [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Rewitalizacja, Rehabilitacja, Restrukturyzacja – odnowa miast*, Kraków 2000, s. 15–22.

¹⁵ T. Stryjakiewicz, *Recykling przestrzeni w kontekście przemian przemysłu i nowych teorii lokalizacji* [w:] J. Gleisenstein, J. Hess, M. Kalinowska, K. Kowal-Stamm (red.), *Recykling przestrzeni, zagospodarowanie...*, 2002, s. 14–19.

poprzemysłowych, stało się jedną z najistotniejszych kwestii poruszanych w rozważaniach na temat gospodarki przestrzennej. Uznaje się za zasadne stwierdzenie, że panuje obecnie moda na rewitalizację, wynikająca z dwojakiego rodzaju przesłanek – zachodzących zmian w gospodarce i nowych trendów w nauce związanych z proekologicznym traktowaniem zagadnień przestrzennych. Stanowisko to opiera się na założeniu, że zarówno w gospodarce, jak i w przyrodzie nic nie jest trwałe, podlega ciągłym cyklom, zmianom i przemianom – jedne struktury zajmują miejsce innych. Trzeba dodać, iż w przewyciężaniu negatywnych skutków gospodarki nakazowo-rozdzielczej i nadrabianiu zaległości w stosunku do recydingu, odnowy miast czy wreszcie rewitalizacji istotne jest wykorzystanie doświadczeń zagranicznych – brytyjskich, niemieckich czy francuskich.

W kontekście powyższego należy stwierdzić, że nomenklatura związana z odnową miast należy do bogatej, a sama rewitalizacja posiada wiele synonimów. Odnosząc się do wcześniejszych rozważań, rewitalizację należy traktować jak zjawisko złożone, skomplikowane, zależne od różnych czynników i porównywane do „uzdrowienia” miast, jego dzielnic patologicznych, czyli „chorych”¹⁶.

Jak podaje *Słownik wyrazów obcych PWN*¹⁷ (s. 746), słowo rewitalizacja pochodzi od łacińskiego *vitalis* i oznacza życiowy, życiodajny, witalny, natomiast przedrostek re- oznacza: znów, na nowo. Dlatego właśnie rewitalizacja w sensie urbanistycznym to przywrócenie do życia terenów miejskich przez poprawę „twardej” infrastruktury (np. remonty i modernizacje budynków), ale także ożywienie gospodarczo-społeczne i rozwiązanie problemów społecznych występujących na tym obszarze, np. bezrobocia czy przestępczości. Sylwia Kaczmarek¹⁸ podaje natomiast, że

[...] rewitalizacja to pewna sekwencja planowanych działań, mających na celu ożywienie gospodarcze oraz zmianę struktury przestrzennej i funkcjonalnej zdegradowanych obszarów miasta. Jest to proces, któremu mogą zostać poddane tereny miejskie o różnym przeznaczeniu, np. przemysłowe, militarne, portowe, osiedlowe czy komunikacyjne¹⁹ (s. 16).

Rewitalizacja jest zatem procesem, który polega w swej istocie na poprawie jakości przestrzeni miejskiej *sensu largo*. Następują zmiany funkcjonalne, które dotyczą adaptacji starej zabudowy oraz wznoszenia nowych obiektów, pozostających w dialogu z tkanką istniejącą. Wartością dodaną rewitalizacji jest także ochrona dziedzictwa kulturowego w postaci budynków, obiektów, elementów maszyn, infrastruktury inżynierskiej, układów urbanistycznych *etc.* Możemy zatem mówić o rewitalizacji w aspekcie przestrzennym, gospodarczym oraz społecznym, a co się z tym wiąże – także w aspekcie kulturowym. Terminologia tego dotycząca występuje w wielu pracach uczonych z rozmaitych dziedzin: geografii, socjologii, ekonomii, architektury, urbanistyki, ekologii. Posługiwanie się terminami z zakresu szeroko rozumianej

¹⁶ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Łódź 2001.

¹⁷ *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1991.

¹⁸ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów przemysłowych...*

¹⁹ Tamże.

rewitalizacji czy odnowy miast jest mało precyzyjne, często występuje sporo wyrazów o bliskim lub tym samym znaczeniu. Należy stwierdzić, że nasz język ojczysty przedstawia zbyt dużą swobodę w doborze pojęć. Wynika to z braku jednoznacznych i klarownych definicji oraz z występującej luki w operacjonalizacji pojęcia²⁰.

Rewitalizacja jako proces i koncepcja zarazem, jak podaje T. Kaczmarek²¹, ma swoje uzasadnienie w Nowej Karcie Ateńskiej z roku 1998, która podejmuje kwestie odnawiania struktury miast i ich formy urbanistycznej. Pierwszy i zasadniczy impuls do podjęcia rozważań na temat rewitalizacji dzielnic centralnych miał wymiar typowo socjologiczny. Wiązał się on z renowacją zniszczonych zasobów mieszkaniowych centrów miast angielskich przez klasę średnią, zwaną nową miejską szlachtą. Proces ten został nazwany gentryfikacją, od angielskiego słowa *gentry*, oznaczającego szlachtę. W związku z powyższym zamożne warstwy przenikały do centrów miast lub w ich bezpośrednie sąsiedztwo, czyli następowało uszlachetnianie przestrzeni, jej wybranych fragmentów²². Dlatego też początki rewitalizacji należy wiązać ze zmianą zachowań i decyzji osób poszukujących nowych miejsc do zamieszkania.

Za podjęciem odnowy miast w duchu rewitalizacji przemawiają ponadto argumenty, którymi są skutki ekonomiczne, społeczne, ekologiczne, przestrzenne, związane z kształtowaniem ładu przestrzennego i kulturowe, polegające na ochronie zabytków oraz zachowaniu *genius loci*. Istotą argumentów ekonomicznych odnoszących się do omawianego procesu jest oszczędzanie terenów i szeroko rozumiana aktywizacja gospodarcza dotąd „martwych” obszarów, wzrost wartości terenów i nieruchomości na rewitalizowanych obszarach, powstawanie nowych miejsc pracy, nowe rynki zbytu, a także oddziaływanie na rozwój różnych działalności lokalnych. W ramach argumentów społecznych istotne jest, iż rewitalizacja dąży do zachowania lub przywrócenia równowagi społecznej, bo powstają nowe miejsca pracy, co sprzyja poprawie szeroko rozumianej jakości i standardu życia. Przesłanki kulturowe związane są z tworzeniem nowego, pozytywnego wizerunku miasta przez podkreślenie bogactwa i dziedzictwa kulturowego. Dla dobra społeczeństwa następuje ochrona zasobów ruchomych i nieruchomych stanowiących dziedzictwo – ludzie na nowo skupiają się wokół centrum i na historycznych przedmieściach. Argumenty ekologiczne odnoszą się do powiększenia terenów biologicznie czynnych, ograniczenia zużycia nowych terenów, głównie tych niezainwestowanych – tzw. *greenfield*²³. Kształtowanie nowego ładu przestrzennego, integracja terenów nowo zagospodarowywanych z miastem – tworzenie swoistego kontinuum w miejskiej przestrzeni to główne przesłanki przestrzenne przemawiające za podjęciem odnowy miast w duchu rewitaliza-

²⁰ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Łódź 2001.

²¹ T. Kaczmarek, *Rewitalizacja miast w Polsce na tle doświadczeń europejskich* [w:] A. Billert (red.), *Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast*, Projekt Tempus – Phare „Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast”, Słubice 2001, s. 106–114.

²² A. Jadach-Sepiolo, *Gentryfikacja w kontekście rewitalizacji* [w:] A. Zborowski (red.), *Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce*, Kraków 2009, s. 125–135.

²³ H. Coolen, J. Meesters, *Private and public green spaces: meaningful but different settings*, „Journal of housing and built environment”, 2012, Vol. 27, s. 49–67.

cji²⁴. Zatem oddziaływanie procesu na miasto określić można jako multiwymiarowe. Jednak pomimo oczywistych zalet rewitalizacji, istnieje wiele barier, wśród których na szczególną uwagę zasługują:

- 1) bariera mentalna – konieczność zmian w świadomości społecznej i zwrócenie uwagi na możliwość rozbudowy oraz adaptacji starej zabudowy,
- 2) bariera kapitałowa – ograniczone możliwości kapitałowe, konieczność wsparcia np. funduszami unijnymi,
- 3) bariera polityczna – brak skoordynowanej polityki finansowej i rządowych programów w odniesieniu do działań rewitalizacyjnych,
- 4) konflikt interesów – występowanie antagonizmów na linii: lokatorzy – właściciele nieruchomości – sąsiedztwo – samorząd,
- 5) ograniczenia kadrowe – brak odpowiednio wykwalifikowanych osób do kierowania procesami rewitalizacji,
- 6) bariera środowiskowa – ograniczenia wynikające z konieczności ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego (np. obszary Natura 2000, tereny objęte ochroną)²⁵.

W kontekście rozważań nad barierami procesu, a w szczególności nad barierą mentalną, należy zwrócić uwagę na istotną kwestię związaną z rewitalizacją, czyli na ochronę dziedzictwa kulturowego, zarówno tego z epoki intensywnej industrializacji, jak i z czasów szeroko rozumianego modernizmu oraz postmodernizmu. Ważne jest, aby dokonać zmian w świadomości społeczeństwa, w tym przede wszystkim w świadomości władarzy, polityków, inwestorów, których należy przekonać, że często zniszczona i zaniedbana zabudowa, w tym głównie ta związana z dawną działalnością przemysłową, jest naszym wspólnym dziedzictwem kulturowym. Należy ją zatem chronić, przy okazji ponownie eksploatować, uzyskując w ten sposób podwójną korzyść i swoistą wartość dodaną. Jak podają Karol Janas i Arkadiusz Kocaj²⁶, po raz pierwszy potrzeba prawnego unormowania spraw związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i historycznego pojawiła się już 120 lat temu, kiedy to opublikowano nowatorskie akty prawne dotyczące ochrony „wiekowych” budynków. Obecnie popularnym sposobem na zachowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym także poprzemysłowego, jest wprowadzanie obszarów ochrony konserwatorskiej, stosowanie odpowiednich zapisów w planach miejscowych (obszary rehabilitacji istniejącej zabudowy i infrastruktury technicznej), wyznaczanie specjalnych stref w miejskich dokumentach strategicznych (Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, Lokalne Programy Rewitalizacji itd.) czy obszarów wymagających przekształceń, rehabilitacji lub rekultywacji. W ten sposób mamy możliwości utrzymania historycznej tkanki, która jest chroniona i dodatkowo zyskuje nowe funkcje. W dawnych

²⁴ K. Skalski, *Rewitalizacja starych dzielnic miejskich* [w:] *Rewitalizacja, Rehabilitacja...*, s. 33–83.

²⁵ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych...*

²⁶ K. Janas, A. Kocaj, *Rewitalizacja a ochrona i konserwacja dziedzictwa kulturowego i zrównoważony rozwój* [w:] R. Guzik (red.), *Rewitalizacja miast Wielkiej Brytanii*, Kraków 2009, s. 83–94.

browarach, młynach czy fabrykach lokują się centra handlowe, parki innowacyjności, inkubatory przedsiębiorczości, galerie, sale konferencyjne. Przykładem poprawnie przeprowadzonych działań, z zachowaniem dawnej tkanki, może być Stary Browar w Poznaniu, Manufaktura w Łodzi czy Doki Londyńskie (il. 3).

Duże gabaryty obiektów poprzemysłowych, które wraz z wieżami, kominami i innymi pozostałościami ery industrialnej są dominantami w krajobrazie miejskim, na nowo tworzą tożsamość miejsca oraz miasta, stają się utrwalonym w tkance miejskiej eksponatem-ikoną, któremu dano drugie życie.

Il. 3. Główne wejście do Starego Browaru w Poznaniu (po lewej) oraz elementy zagospodarowania Dziedzińca Sztuki (po prawej)

Źródło: Krzysztof Rogatka, Przemysław Ciesiółka, zdjęcia własne

Podczas rewitalizacji następuje także zachowanie *genius loci*, który przejawia się w materiałach, z jakich wybudowane są obiekty poddane odnowie, w detalach architektonicznych, stylach zabudowy, przestrzennym układzie uliczek. Jeżeli zwrócimy ponadto uwagę społeczeństwa na dawne zabytki przemysłowe, czyli uzyskamy pozytywny społeczny odbiór działań rewitalizacyjnych, to istnieje spora szansa,

że odnowa będzie kołem zamachowym wielu pozytywnych zmian²⁷. Aby tak się stało, rewitalizacja musi posiadać ramy prawne oraz odpowiednie wsparcie finansowe. Dodatkowo, analizowany proces powinien być prowadzony przez wyspecjalizowaną grupę ludzi z właściwym wykształceniem, aby mógł stać się powszechnym zjawiskiem przynoszącym ogólnospołeczne i gospodarcze korzyści²⁸.

By skutecznie prowadzić proces rewitalizacji, należy zastosować dualistyczną koncepcję, tzn. taką z zastosowaniem mechanizmu *top down* (rewitalizacja implantacyjna) oraz *bottom up* (rewitalizacja integracyjna)²⁹. Mechanizm ten polega na synergii działań władz lokalnych (ujęcie administracyjne) z działaniami spontanicznymi („społecznikowskim”). Z jednej strony proces rewitalizacji posiada swoje ramy formalne, związane z możliwością pozyskania funduszy unijnych na odnowę miast, co wymaga administracyjnego otoczenia, z drugiej – należy dostrzec mikroskalę procesu dedykowanego społecznościom lokalnym. Za rewitalizację tak samo odpowiedzialni są władarze, jak i organizacje pozarządowe, organizacje kulturalne, przedsiębiorcy. Istotne wydaje się także podniesienie roli partycypacji społecznej, czyli czynnego udziału mieszkańców w tworzonych planach, programach i strategiach dotyczących rewitalizacji. Partycypacja społeczna polega na spotkaniach z mieszkańcami, na prezentacji zagadnień i pomysłów dotyczących odnowy dzielnicy czy kwartału zabudowy. Może mieć ona charakter wykładów czy spacerów tematycznych. Jednak finalnie mieszkańcy składają swoje uwagi i wnioski do opracowywanego planu czy programu rewitalizacji w formie pisemnej. Taka koncepcja, stawiająca na synergię, koherentność oraz współdziałanie różnych grup, gwarantuje sukces procesu.

Należy również pamiętać, że modne ostatnio słowo wytrych „rewitalizacja” jest często traktowane przez działaczy samorządu terytorialnego, architektów czy planistów jako panaceum na przywrócenie miastom ich blasku i urody. Istota problemu tkwi w przywróceniu określonego fragmentowi miasta energii, żywotności, witalności, zapewnieniu trwałego i zrównoważonego rozwoju całemu miastu, a w rezultacie – zachowaniu dziedzictwa kulturowego³⁰.

Podsumowanie

Należy stwierdzić, że rewitalizacja jest pewną naturalną konsekwencją i odpowiedzią na zmianę paradygmatów w gospodarce. Pozostałością po industrializacji i okresie gospodarki nakazowo-rozdziałczej są zakłady, hale i magazyny charakte-

²⁷ M. Huculak, *Rewitalizacja terenów poprzemysłowych. Polskie doświadczenia i perspektywy* [w:] W. Jarczewski (red.), *Przestrzenne aspekty rewitalizacji śródmieścia, blokowiska, tereny poprzemysłowe, pokolejowe i powojkowe*, Kraków 2009, s. 139–191.

²⁸ K. Rogatka, M. Sylla, *Urban sprawl versus compact...*, s. 15–25.

²⁹ S. Kaczmarek, *Rewitalizacja a organizacja przestrzeni miejskiej* [w:] J. Kaczmarek (red.), *XII konwersatorium wiedzy o mieście. Przestrzeń miejska, jej organizacja i przemiany*, Łódź 1999, s. 41–51.

³⁰ K. Rogatka, *Urban revival in the polish...*, s. 51–69.

ryzujące się dobrą lokalizacją i wyposażeniem w infrastrukturę, zatem idealnie nadające się do ponownego wykorzystania. Kapitalizm i związany z nim wolny rynek spowodowały, że ceny gruntów zostały urealnione, zatem stały się przedmiotem zainteresowania i obrotu na rynku nieruchomości. Ich ponowne wykorzystanie to konsekwencja przemian gospodarczych, społecznych i przestrzennych, które zostały zapoczątkowane w Polsce po roku 1989. To także rezultat napływu funduszy unijnych.

Analizując zagospodarowanie przestrzenne konkretnego obszaru, można zauważyć różne jego kategorie, związane m.in.: z zamieszkaniem ludności, produkcją przemysłową, zaspokojeniem potrzeb ludności, z władzą, religią, z przemieszczaniem ludności, towarów, usług czy informacji. Porządkowanie elementów zagospodarowania, właśnie w ramach procesu rewitalizacyjnego, polega na przekształceniu istniejącego układu przestrzennego w nowy *ergo* bardziej funkcjonalny. Tereny podlegające rewitalizacji charakteryzują się dobrą lokalizacją oraz rozwiniętą infrastrukturą, dlatego często ich ponowne użycie stanowi priorytetowe działanie władz miejskich, wzbudza także zainteresowanie inwestorów. Należy dodać, że za proces odpowiedzialni są wszyscy mieszkańcy miasta, nie tylko władze lokalne i inwestorzy, ale przede wszystkim mieszkańcy terenu poddawanego odnowie, bo to oni są bezpośrednimi odbiorcami efektów rewitalizacji.

Lepsza struktura funkcjonalna danego układu przestrzennego, osiągnięta w wyniku działań rewitalizacyjnych, to wyższy standard i poziom życia. Zatem racjonalne wykorzystanie przestrzeni w miastach, uwzględniające założenia rewitalizacji, wpływa na poprawę warunków życia społeczno-gospodarczego oraz kształtuje kulturę danego obszaru, umożliwiając również zachowanie dziedzictwa kulturowego – materialnego, a także niematerialnego. Gwarantuje ponadto racjonalne i oszczędne wykorzystanie środowiska przyrodniczego, łagodzi konflikty w zakresie użytkowania terenu oraz wprowadza harmonię i ład.

Bibliografia

- Beaujeu-Garnier J., Chabot G., *Zarys geografii miast*, Warszawa 1971.
- Ciesiołka P., *Finansowanie rozwoju miast z funduszy europejskich na rzecz rewitalizacji na przykładzie projektów zrealizowanych w Wielkopolsce* [w:] M.E. Sokołowicz (red.), *Miasta i regiony wobec współczesnych wezwań*, Łódź 2009, s. 167–174.
- Chojnicki Z., Czyż T., *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*, Poznań 2006.
- Chojnicki Z., Czyż T., *Gospodarka oparta na wiedzy w regionach metropolitalnych i aglomeracjach miejskich w Polsce* [w:] T. Marszał (red.), *Rola polskich aglomeracji wobec wyzwań Strategii Lizbońskiej*, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania PAN, t. CXX, Warszawa 2008, s. 74–95.
- Coolen H., Meesters J., *Private and public green spaces: meaningful but different settings*, „Journal of housing and built environment”, 2012, Vol. 27, s. 49–67.
- Domański B., *Tereny poprzemysłowe w miastach polskich – kierunki i bariery przekształceń* [w:] I. Jażdżewska (red.), *XIII konwersatorium wiedzy o mieście. Miasto postsocjalistyczne, organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, Łódź 2000, s. 139–143.
- Frey H., *Designing the City – Towards a more sustainable urban form*, London 1999.

- Huculak M., *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Polskie doświadczenia i perspektywy* [w:] W. Jarczewski (red.), *Przestrzenne aspekty rewitalizacji śródmieścia, blokowiska, tereny przemysłowe, pokolejowe i powojkowe*, Kraków 2009, s. 139–191.
- Jadach-Sepiolo A., *Gentryfikacja w kontekście rewitalizacji miast w Polsce* [w:] A. Zborowski (red.), *Demograficzne i społeczne uwarunkowania rewitalizacji miast w Polsce*, Kraków 2009, s. 125–135.
- Jadach-Sepiolo A., *Znaczenie rewaloryzacji przestrzeni miejskiej w programowaniu rewitalizacji miast w Polsce* [w:] M. Madurowicz (red.), *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2010, s. 151–164.
- Jałowicki B., Szczepański M., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2006.
- Janas K., Kocaj A., *Rewitalizacja a ochrona i konserwacja dziedzictwa kulturowego i zrównoważony rozwój* [w:] R. Guzik (red.), *Rewitalizacja miast Wielkiej Brytanii*, Kraków 2009, s. 83–94.
- Kaczmarek S., *Rewitalizacja a organizacja przestrzeni miejskiej* [w:] J. Kaczmarek (red.), *XII konwersatorium wiedzy o mieście. Przestrzeń miejska, jej organizacja i przemiany*, Łódź 1999, s. 41–51.
- Kaczmarek S., *Rewitalizacja terenów przemysłowych. Nowy wymiar w rozwoju miast*, Łódź 2001.
- Kaczmarek T., *Rewitalizacja miast w Polsce na tle doświadczeń europejskich* [w:] A. Billert (red.), *Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast*, Projekt Tempus – Phare „Nowoczesne zarządzanie rozwojem miast”, Słubice 2001, s. 106–114.
- Parysek J.J., *Stare i nowe obszary miast polskich* [w:] I. Jażdżewska (red.), *XIX konwersatorium wiedzy o mieście. Nowe przestrzenie w mieście i ich organizacja i funkcje*, Łódź 2006, s. 49–62.
- Parysek J.J., *Wprowadzenie do gospodarki przestrzennej*, Poznań 2006.
- Parysek J.J., *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji* [w:] J.J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Poznań 2008, s. 261–286.
- Parysek J.J., Stryjakiewicz T., *Globalny a lokalny wymiar badań geograficzno-ekonomicznych* [w:] Z. Chojnicki (red.), *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Poznań 2004, s. 95–103.
- Ptaszycka-Jackowska D., *Odnowa miast – zarys problemu* [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Rewitalizacja, Rehabilitacja, Restrukturyzacja – odnowa miast*, Kraków 2000, s. 15–22.
- Rogatka K., *Urban revival in the polish specialist literature*, „Moravian Geographical Reports”, Vol. 19/2011, No. 2, Brno, 2011, s. 51–69.
- Rogatka K., *Koncepcja rewitalizacji i zagospodarowania obszaru Starej Rzeźni Miejskiej w Toruniu* [w:] J. Skowronek (red.), *Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych*, t. IV, Katowice 2011, s. 205–216.
- Rogatka K., Biegańska J., Grzelak-Kostulska E., Cieślak E., Chodkowska-Miszczuk J., Środa-Murawska S., *Revitalization as a part of the EU cohesion policy, XVIII. Sborník příspěvků XVIII. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách*, Brno 2015, s. 293–299.
- Rogatka K., Sylla M., *Urban sprawl versus compact city in the context of spatial policy*, *Studia humanistyczne AGH* 2015, nr 14/4, s. 15–25, <http://dx.doi.org/10.7494/human.2015.14.4.15> [dostęp: 1.02.2016].
- Sagan I., *Miasto – scena konfliktów i współpracy*, Gdańsk 2000.
- Siemiński W., *Efekty zrealizowanych projektów rewitalizacyjnych* [w:] W. Siemiński, T. Topczewska (red.), *Rewitalizacja miast w Polsce przy wsparciu funduszami UE w latach 2004–2008*, Warszawa 2009, s. 60–93.
- Skalski K., *Rewitalizacja starych dzielnic miejskich* [w:] Z. Ziobrowski, D. Ptaszycka-Jackowska, A. Rębowska, A. Geissler (red.), *Rewitalizacja, Rehabilitacja, Restrukturyzacja – Odnowa miast*, Kraków 2000, s. 33–83.
- Skrobot W., *Historyczne uwarunkowania rozwoju przemysłu. Rewolucja przemysłowa i jej wpływ na rozwój miast* [w:] J. Gleisenstein, J. Hess, M. Kalinowska, K. Kowal-Stamm (red.), *Recycling przestrzeni, zagospodarowanie terenów przemysłowych i pomilitarnych*, Słubice 2002, s. 9–13.

- Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 1991.
- Starzewska-Sikorska A., *Instrumenty zarządzania rewitalizacją zdegradowanych terenów poprzemysłowych oraz obszarów odnowy miejskiej*, Białystok 2007.
- Stryjakiewicz T., *Recykling przestrzeni w kontekście przemian przemysłu i nowych teorii lokalizacji* [w:] J. Gleisenstein, J. Hess, M. Kalinowska, K. Kowal-Stamm (red.), *Recykling przestrzeni, zagospodarowanie terenów poprzemysłowych i pomilitarnych*, Słubice 2002, s. 14–19.
- Stryjakiewicz T., *Regiony kreatywnej wiedzy – zarys międzynarodowego projektu badawczego ACRE* [w:] T. Stryjakiewicz, T. Czyż (red.), *O nowy kształt badań regionalnych w geografii i gospodarce przestrzennej*, Warszawa 2008, s. 129–146.
- Ziobrowski Z., *Bariery modernizacji i rozwoju miast – identyfikacja i pokonywanie*, Kraków 1998.